

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ДУХОВНОСТІ В ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ С.С. ГОГОЦЬКОГО

М.Д. Прищак

Процес розбудови і утвердження України як суверенної та демократичної держави неможливий без докорінного реформування освітньо-виховного процесу. Розробка сучасної парадигми освіти вимагає визначення світоглядних, ціннісних засад подальшого розвитку історичного буття українського народу. В першу чергу це стосується питання формування сучасної парадигми духовності. Важливим чинником розв'язання цих фундаментальних завдань є дослідження української історико-педагогічної спадщини, зокрема творчості вітчизняних педагогів другої половини XIX ст. Це дасть можливість розробити і реалізувати концепцію освіти та виховання адекватну духовним традиціям українського народу.

Велике значення для розуміння генези поняття “духовність” в філософській та педагогічній думці України другої половини XIX ст. має дослідження спадщини відомого вітчизняного філософа, педагога С.С. Гогоцького. Його педагогічна творчість, яка в історико-педагогічних пошуках ще не посіла свого належного місця, віддзеркалює підходи, протиріччя, трансформацію свідомості суспільства у пошуку як смислових аспектів людського буття, так і технологічних чинників актуалізації даних смислів через освіту та виховання.

Онтологічні, смислові аспекти проблеми духовності найбільш глибоко вчений розглядає через поняття “дух” у своїй праці “Філософський лексикон” [1]. Слово дух має два значення: воно використовується або для визначення *дійсного конкретного буття*, або в смислі “*абстрагування*”, поняття “*абстрактного*”. І якщо друге значення є зрозумілим, то проблеми виникають при визначенні духу у першому смислі.

Частіше духом, як зазначає С.Гогоцький, називають те саме, що і душею –

розумне і вольове начало, яке одушевляє нас. В даному випадку під духом розуміється тільки *вищий ступінь прояву душі в мисленні, почутті і волі*, коли її діяльність проникається ідеєю безкінечного і перетворює у собі всі нижчі прояви цих здібностей, які зайняті тільки відношеннями обмежених причин і дій.

У деяких випадках дух також визнають мовби *третім началом* нашої істоти, відділеним від тілесного і душевного життя.

Духом вчений називає сутність, яка не причетна в своєму внутрішньому складі до “зовнішнього”, що властиво речовинному, сутність, яка, не зважаючи на багатоманітність своїх проявів, завжди перебуває при собі і для себе і кожне своє виявлення завжди утримує в нерозривній єдності зі своєю чистотою, абстрактною всезагальністю. Сама єдність духу є ідеальною.

Іншими словами, дух відрізняється від природи тим, що якщо в природі все є предметом чогось іншого, то дух сам собі є “і суб’єктом і предметом – йому властиві особистість або самість” [1, с. 623]. Він як мислиме і вольове начало входить у всі особливі види своїх виявлень, але при цьому завжди залишається вище них, сам в собі.

Зі сторони теоретичної ідеальна єдність духу виявляється розумом, а зі сторони практичної – волею. В розумній думці всі доступні нам предмети світу отримують свою визначеність не випадково, не байдуже до неї самої. Думка усвідомлює в собі доречність або розумну необхідність того, що сприйнято в уявленні або, по-іншому, дух є не тільки дещо, що визначається, але й таке, що само себе визначає.

Така ж властивість духу виявляється і зі сторони моральної. Дух, на думку педагога, відрізняється від “нижчих істот” моральною свободою волі. Це означає, якщо дух щось здійснює, то не завжди внаслідок тільки зовні привнесеного визначення, як чогось чужого і байдужого, але на основі усвідомлення доречності необхідності даної дії, яка відповідає його чистому, всезагальному “Я”. Зосередженість духу в своїй всезагальності, його могутність або здатність виходити із неї в теоретичну і практичну діяльність і знову зводити її до своєї

всезагальності і робить його духом, на відміну від інших видів буття в оточуючому нас світі. Коли ці властивості є у людини, то ми кажемо, що „в ній живе розумний і свободний дух” [1, с. 624].

Ні один з витворів світу не містить у собі того вищого типу життя, який знаходиться у внутрішніх духовних силах людини і визначається вченим як “досконалість внутрішнього свідомого життя” [1, с. 626]. Загальна родова ідея не усвідомлюється тваринами, а тому організм тварин є дещо зовнішнє відносно цієї родової ідеї. Зовсім інше видно в нашому дусі. В багатоманітних проявах духу, в багатоманітних його станах, завжди нерозлучно знаходиться його чисте, всезагальне “Я” і тому людині властиво усвідомлення в собі і визнання в інших загальнолюдського значення. Тому дух – внутрішнє начало нашого життя, яке наділене силою морально-розумового самовизначення.

Поняття духу людського займає взагалі всі наші внутрішні прояви, які відрізняють людину від нижчих тварин. Але деколи під духом розуміють тільки вищі прояви нашої душі, які здійснюються в ній тільки під впливом ідеї безмежного. В нижчому або душевному пізнавальному прояві думка захоплена тільки увагою до відносних причин, явищ, а в духовному підводить їх “до єдиної безумовної причини світу і в ній намагається споглядати всі явища світу” [1, с. 628].

Душевна діяльність волі зайнята тільки егоїстичними міркуваннями і розрахунками. На ступені же духовної діяльності вона зводить їх до ідеї морального закону і першого начала будь-якого закону в світі.

Більш глибоко, системно екзистенційні аспекти духовності С.Гогоцький розглядає у своїй праці “Короткий огляд педагогіки” [2; 3].

Визначившись з корінними принципами буття, вчений розглядає цілі розвитку людини, а звідси і виховної освіти, яка базується на нерозривній з нашим індивідуальним розвитком, такій що з’єднує нас, “ідеї людини” [2, с. 2]. Автор визначає дві форми цілі людського життя – *загальна або абстрактна, ідеальна і позитивна*. Для розуміння цілей першого роду потрібна етика або моральна філософія, другого – важливо розуміння суспільного і народного життя.

У педагога немає чіткого визначення поняття “ідея людини”, але аналіз його праць дає можливість зробити висновок, що основою визначення даного поняття є духовність. На цьому базується ціль людського життя і визначення цілей виховної освіти.

Людина є моральною істотою, тобто здатною до “свідомої і свідомо доцільної діяльності” [2, с. 4]. Поняття “моральність”, яке в даному випадку є синонімом поняття “духовність”, розуміється вченим в *широкому розумінні*, як відмінна риса всього душевного життя, яке наділене здатністю до самодіяльності на відміну від сліпої необхідності, яка притаманна всьому речовинному [2, с. 31]. На основі даного та інших визначень ми можемо побачити, що моральність, духовність визначаються С.Гогоцьким поняттями *свідомість, самосвідомість, свідомо доцільна діяльність, самотворчість, самоосвіта, самовладання*.

Таке визначення духовності, зведення його практично до свідомості, на нашу думку, з одного боку, є цінним, оскільки підтверджує, що об’єктивація, розвиток духовності можливі тільки як самотворчість (самодіяльність) особистості, яка включає самосвідомість. Але дане визначення носить формальний характер, не враховує змістовні, якісні, аксіологічні аспекти духовності. І хоча вчений зазначає, що виховна освіта, як і освіта взагалі, мають *предметний* характер, збагачуючи людину суттєво-необхідними знаннями і самопізнанням, та *формальний*, діючий на самі сили людини [2, с. 2], тенденція визначення С.Гогоцьким поняття духовності через категорію свідомості домінує. На нашу думку, духовність є станом самотворчості як направленості, визначеності ідеями істини, добра, краси. А самотворчість (самодіяльність), мислення, почуття, воля є *формами об’єктивації духовності*.

Значне місце у своїх працях вчений відводить аналізу *синтетичних аспектів* духовності. Цілісною, синтетичною сутністю як поєднанням ідей істини, краси і блага є „божественний дух”, ідея Бога [2, с. 110; 3, с. 13].

Проблему розвитку особистості взагалі, а також проблему духовності, моральності вчений розглядає через аналіз різних аспектів душевного життя

людини і засобів їх розвитку. Відзначаючи внутрішній зв'язок всіх сил у душевному житті людини, певну синтетичність душевного життя, С.Гогоцький говорить про триєдність душевного життя як прояв *пізнавальної діяльності, бажані прояви (воля – Авт.) і почуття*.

Триєдність даного складу душевного життя має свою основу у тому, що кожна жива істота повинна, по-перше, сприймати в собі зовнішні враження. На вищому ступені індивідуального життя людини дана діяльність постає у вигляді *мислення і пізнання*.

По-друге, жива істота повинна впливати на дані враження, відстоюючи свою індивідуальність. На вищому ступені індивідуального життя даний вплив постає у вигляді *волі і практичної діяльності*.

По-третє, повинна бути і середня точка внутрішньої видозміни, то приємної, то неприємної, під впливом вражень і акту діяння, це *внутрішнє почуття*.

Такі три головні прояви душевного життя, які все більше і більше позначаються в міру розвитку душевних сил, складаючи, між тим, постійно одне цільне душевне життя [2, с. 33]. Як бачимо, вчений розглядає душевне життя як певну *цілісність, синтез інтелектуальної, почуттєвої та вольової сфер, синтез в психологічній структурі “розум–почуття–воля”*.

Дане синтетичне, цілісне розуміння поняття духовності є основою того, що С.Гогоцький говорить про необхідність цілісності навчання і освіти. Він зазначає, що коли ми кинули зерно в землю і з нього виростало розгалужене дерево, то розгалуженістю ще не закінчився його розвиток, він завершується, коли знову “формується” зерно, в якому весь хід розвитку зводиться до цілісної єдності [1, с. 631].

Більш зрозумілим, чітким стає те як С.Гогоцький визначає поняття “духовність”, коли ми аналізуємо ті частини праць педагога, в яких він досліджує *внутрішнє почуття* людини. Саме через аналіз внутрішнього почуття вчений виходить на розгляд проблеми духовності, визначення її сутності та змісту, де розуміння духовності у “широкому понятті” як самодіяльність, самосвідомість стає, на нашу думку, тільки формою і умовою її розвитку, актуалізації, стає тільки

певним чинником генези духовності.

Вчений ділить внутрішнє почуття на три роди почувань: *тілесно-душевні, душевні і вищі або духовні* [3, с. 4]. Але, як зазначає автор, крім різноманітності почувань, повинна бути ще здатність нашого душевного життя до почуттів взагалі і нерозривне з ними *самопочування*, а також повинна бути в ньому *головна спонука* до того, щоб жити. Незважаючи на недоступність безпосередньому спостереженню головного самопочування, як і головної спонуки, ми можемо також думати, що коли нашому душевному життю властиво зазнавати не тільки нижчих почувань, під впливом нижчих сприймань і різних індивідуальних, особистих відношень, але і вищих, під впливом чистих ідеалів, то в основі всіх його почувань повинна бути притаманна йому вища, етична властивість. На розвиток цієї вищої етичної властивості в почуваннях і потрібно звертати увагу [3, с. 4].

На думку С.Гогоцького, у людині, особливо у дитячому віці, є вже від природи вищі етичні інстинкти. Вони „ще не усвідомлені, але вже шукають реалізації шляхом діалектичної боротьби” [3, с. 9]. І тому прямий, позитивний засіб правильного розвитку внутрішнього почуття і всіх його проявів знаходиться в пробудженні почувань вищих, етичних або духовних. Особливо потрібна при турботі про розвиток інших вищих почувань увага до збереження чистоти і сили релігійного почуття, тому що з утратою його неминуче було б не тільки суттєве потрясіння всіх інших вищих почуттів, але і нерозуміння їх глибинного смислу [3, с. 14].

Сутність і розвиток людського життя вченим визначається як *трансцендентними*, так і *технологічними* чинниками.

На думку вченого, виховна освіта не привносить в людину нічого такого, чого не було би у “можливості”, тому що це протирічило би своїй цілі розвитку самодіяльності. Нічого не може вона і створити в людині. Самодіяльність і самоосвіта, яких на початку нашого життя зовсім не було помітно, з’являються не тому, що виховання привнесло їх до нього зовні. Виховне середовище тільки збуджує їх до виявлення і розвитку, як світло і волога викликають із зерна, яке

кинуте в землю, властивий йому процес росту.

Якщо виховна освіта нічого не творить в розвитку душевного життя, то природно, що і в сприянні цьому розвитку потрібно керуватися не одним аналізом і спостереженням властивостей душевного життя, але і притаманною йому ціллю, непомітно керуючою його розвитком. Так, розглядаючи вплив свідомості на душевне життя людини і визнаючи те, що свідомість відіграє головне значення в душевному житті, вона, на думку С.Гогоцького, не творить сам зміст і свій предмет, не творить душевних сил і властивих їм актів. Свідомість тільки “освітлює”, може сприяти їх посиленню, піднесенню, гармонії, але та міра душевних сил, на які вона поширює свій вплив, від неї не залежить і складає дар природи. На основі зробленого аналізу свідомості педагог робить висновок, що весь порядок пізнавальних проявів душі буде тільки послідовним удосконаленням свідомості і її видозмін і направлень [2, с. 34 – 35].

С.Гогоцький пов’язує питання виховання з поняттями “самосвідомість”, “самодіяльність”, “самоосвіта”, виходячи з того, що “єдиним предметом виховання може бути тільки істота, яка здатна до самосвідомості, самодіяльності і до самоосвіти” [2, с. 20]. А педагогіка повинна розглядати засоби, які “сприяють найкращому розвитку всіх сил людини на основі законів її розвитку і які готують її до самодіяльності і самоосвіти” [2, с. 4].

Ціль виховної освіти полягає в тому, щоб сприяти найкращому розвитку всіх сил і потрібних навиків для того, щоб люди могли далі “самостійно виконати своє людське покликання, свою самоосвіту і самовдосконалення” [2, с. 32].

Як бачимо, С.Гогоцький виводить принципи, на яких базується його педагогіка – це *природовідповідність виховної освіти та принципи самодіяльності і самоосвіти.*

Велике значення педагог надає *комунікативним аспектам духовності.* Так, у своїй праці “Філософський лексикон”, він зазначає: “Завжди і стосовно всіх вихованців повинен проймає нас один дух – дух істини, дух правди і любові. Тільки таким духом педагог викликає і у вихованців дух відданості і любові до

своїх вихователів та наставників, дух спілкування і людяності, який незримо скріплює союз сімейний, громадський і всього людства” [1, с. 634].

Узагальнення поглядів С.Гогоцького на проблему духовності дає підстави стверджувати, що вчений аналізує духовність через ідею “вищої істини”, “вищого начала”, “вищої цілі” життя – ідею Бога, божественного світоправління, божественного духу [1; 2, с.110; 3, с. 13]. Ця ідея лежить в основі інших вищих начал – істини, краси і блага, які в своїй триєдності, синтезі й визначають аксіологічну сутність ідеї Бога. *Духовність – це виявлення розумного і вільного духу, сутністю якого є вищі начала – істина, краса, благо, на основі їх “зрощення” з нашим внутрішнім життям.*

Література

1. Гогоцький С.С. *Философский лексикон*. – Т.2. – Типография И. и А.Давыденко, 1872. – 841 с.
2. Гогоцький С.С. *Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования*. – Ч.1. – К., 1879. – 111 с.
3. Гогоцький С.С. *Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования*. – Ч.2. – К., 1882. – 85 с.